

Knjiga je opremljena s primernim številom ustreznih skic in fotografij. Slednjih je ohranjeno zelo malo in so skoro v celoti objavljene v knjigi.

Zdravko Klanjšček

Dr. Rasim Hurem: Kriza narodnooslobodilačkok pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942 godine. Sarajevo 1972. Izd. Svjetlost. Strani 322.

Sarajevska založba »Svjetlost« je 1972 izdala na 322 straneh doktorsko disertacijo dr. Rasima Hurema z naslovom: **Kriza narodnooslobodilačkok pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942 godine.** Avtor spada med tiste mlade znanstvene delavce, ki so se v zgodovini posvetili problemom našega narodnoosvobodilnega boja. Za predmet svojega obravnavanja je izbral problem, ki v dosedanjih razpravah ni bil še obdelan, ali pa so se ga posamični avtorji dotaknili le deloma, tako rekoč mimogrede, čeprav ima znanstveno raziskovanje problemov jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja že veliko let za seboj. Rasim Hurem spada med tiste zgodovinarje, ki so mnenja, da se je treba lotiti tudi problemov, ki se jih zaradi negativnih plati mnogi izogibajo. Tudi take probleme je namreč treba raziskati in ugotoviti njihovo znanstveno resnico. Reči moramo takoj, da je Rasim Hurem v raziskovanju svojega problema uspel in pomembno obogatil zakladnico znanstvenih rezultatov našega narodnoosvobodilnega boja.

Avtor »Križe...« je pri svojem raziskovanju ravnal zelo metodično. Pregledal je vso literaturo, ki se je dotlej skušala znanstveno dotakniti pojava krize v Bosni in Hercegovini. Videl je kmalu, da so se kočljivega problema le deloma dotikali in njegove vzroke le deloma pravilno navajali. Seveda so se vsi pojavi dotikali krize v sklopu večjih del, kjer je bilo težišče sploh na drugačnem delu obravnave. Za literaturo je avtor segel dalje v memoarske sestavke, potem pa v arhivsko gradivo iz prve roke, ki ga je preštudiral zelo vestno. Po komparaciji se mu je problem začel odpirati in jasni v vsej celoti in njegovi pomembnosti v sklopu narodnoosvobodilnega boja. Ker pa je še vedno ostalo mnogo nejasnega in nedorečenega, je sam osebno zaslišal mnogo takratnih funkcionarjev in iz njihovih izjav skušal izluščiti resnično podobo tedanje stvarnosti. Po tej poti je prišel do dragocenih spoznanj, ki mimo njih, nobeno širše znanstveno obravnavanje problemov NOB ne bo več moglo.

Kaj vsebinsko pomeni kriza narodnoosvobodilnega boja v Bosni in Hercegovini? Prehitevanje časa v tedanjem družbenopolitičnem procesu narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Koreninilo je v nepravilni ocenitvi tedanjih bojev na vzhodni fronti, kakor da se bo po ruski ustavitvi Nemcev pred Moskvo decembra 1941 začel bliskovit razvoj dogodkov v obratni smeri, ki so jo Nemci uveljavili do Moskve. V komunistični partiji so prišli do izraza ljudje, ki so svetovni položaj slikali zelo rožnato, ker so bili mnenja, da bo vojna kmalu končana. V takem procesu pa naj bi po njihovih nazorih takoj nastopila potreba, da osvobodilni boj spremene v razredno vojno, v boj za prevzem oblasti po proletariatu. Ta leva orientacija je postala uradna linija mnogih partijskih aktivistov. Sprevrгла se je v sektaštvo izrednega obsega v vzhodni Herce-

govini in vzhodni Bosni, da o Črni gori na tem mestu posebej niti ne govorimo, povsod tam, kjer so bili pogoji za to posebej ugodni zaradi velikega četniškega razmaha. Privrženci sektaštva so težišče svoje akcije prenesli iz boja proti okupatorju na boj proti notranjemu sovražniku. Povsod so videli kulake, petokolonce in izdajavce. Odnosa do njih niso reševali s političnim delom, temveč izključno s pozicije sile. Boj za oblast je postal eden od primarnih ciljev narodnoosvobodilnega gibanja, političnemu delu pa so dajali le vzporedni pomen. Razvile so se strahotne likvidacije 'sovražnikov' osvobodilnega gibanja. Razširila se je prava strahovlada, samo likvidacijo pa so označili kot masovno likvidacijo resničnih in navideznih sovražnikov narodnoosvobodilnega boja. Kriterij za likvidacije je bil povsem razredni, ne pa nacionalni. Žrtve so bile velike. Avtor Krize... jih je označil z besedami: »Ubijanje ovih ljudi u večini je bilo neopravdano i neuvjerljivo« (str. 151). Narodnoosvobodilni boj je bil zamenjan z razrednim bojem, ki pa je kot tak postal v prvi vrsti stvar, ki se je v glavnem tikala komunistov (str. 155). Kot silno škodljivo se je izkazalo, da v sektaškem procesu niso bili povsem razčiščeni pojmi o petokolonstvu, kulaštvu in anglofilstvu. Leve odmike od glavne linije narodnoosvobodilnega boja so v obilni meri izkoristili četniki za politično ofenzivo proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Ta ofenziva je časovno sovpadala s pripravami in izvedbo vojnih operacij okupatorjev in ustašev proti partizanskim silam v vzhodni Bosni, Hercegovini, Sandžaku in Črni gori spomladi 1942. Posledice so bile porazne za narodnoosvobodilno gibanje. Prišlo je do razkroja neverjetnih razsežnosti in ubijanja partizanskih funkcionarjev. Mnogi partizanski odredi so razpadli, posamezniki so odšli med četnike, sile nasprotnikov osvobodilnega gibanja so se pa povečale. Zaradi takega položaja se partizanske enote po končani tretji ofenzivi od aprila do junija 1942 niso mogle več vzdržati na tromeji Bosne, Hercegovine in Črne gore, temveč so se morale umakniti; odšle so v zahodno Bosno.

Ko je Rasim Hurem raziskoval levi odklik od linije narodnoosvobodilnega gibanja, je ugotovil, da ga je povzročilo nepravilno oziroma preoptimistično ocenjevanje svetovnega razvoja v članih CK, zlasti pa je imel pri njem delež Moša Pijade s svojim člankom »Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini«, ki je bil objavljen v Proleteru januarja 1942 in je Moša v njem dal največji poudarek »na klasni aspekt narodnooslobodilačke borbe kao i političko preferiranje SSSR na račun drugih saveznika iz antifašističke linije« (str. 140). Centralni komite KPJ ga je priporočil in zahteval od političnih funkcionarjev »da se ovaj članak najhitnije prouči u četnim ćelijama KPJ i sa svim partizanskim boricima, kako bi ovi bili sposobni da ideje izložene u članku prenesu u narod« (str. 105). Na tem temelju je linija odklona prodirala v partizanske enote, kjer jo je vrhovni štab podpiral.

Toda Tito je imel o sektaški liniji drugačno mnenje. Ko je kasneje odgovoril Mošu, je »insistirao na tome da je on 'davno prije' izložio stvar o tome da ne smijemo napadati pristalice Engleske kao takve, već kao sluge okupatora i da ne smijemo dozvoliti da nas peta kolona skrene sa linije Narodnooslobodilačke borbe na klasnu borbu'. Rasim Hurem po tej Titovi izjavi sklepa, da Tito in M. Pijade »nisu imali identična gledišta o svrsishodnosti klasne borbe u okviru NOR-a« (str. 141).

Nedvomno je to Titovo stališče prišlo ponovno v debato na seji CK KPJ 4. aprila 1942, ko so pretresali politično linijo komunistične partije glede na pojmovanje o »drugi etapi boja«. Ta pojmovanja so na tej seji obsodili in zavrgli. Sprejeli pa so široko osnovo narodnoosvobodilnega gibanja, ki bi naj vanj pritegnili vse rodoljube in najširše sloje ljudstva. Na seji so nastopili proti razpihovanju državljanske vojne, proti pritisku na kulake samo zato, ker so po premoženju na taki stopnji. V narodnoosvobodilnem boju naj se ne poudarja socialna komponenta boja, temveč naj se zagovarja boj proti okupatorjem in vsem onim, ki jih na kakršenkoli način podpirajo (str. 262—266).

S takim stališčem CK je bila kriza v narodnoosvobodilnem gibanju načelno, to je na vrhu, premagana. Preteklo pa je še mnogo časa, da je nova linija prodrla do širokih ljudskih slojev, saj je na terenu v tistem času sovražnik NOB še vedno pridobival. Šele sredi 1942 se je ta proces ustavil in je potem začelo naraščati narodnoosvobodilno gibanje na novih osnovah.

Tu lahko dodamo, da je bila prava sreča za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja, da se je kriza zaradi levega odklona pojavila v prvi polovici leta 1942, to se pravi, preden so kulminirali svetovni dogodki in britanskih zmagah v Afriki in sovjetski zmagi pri Stalingradu. Če bi se zapletli s četniki zavlekli, bi bilo narodnoosvobodilno gibanje prepuščeno sektaštvu v mnogo slabšem položaju. Za spremembo na bolje pa ni bila zaslužna samo nova linija centralnega komiteja KPJ, temveč še bolj dejstvo, da so se četniki razkrinkali kot sodelavci okupatorjev. Jugoslovansko ljudstvo v splošnem ni bilo prijatelj okupatorjev, temveč se je želelo z okupatorji boriti. Ko je začelo spoznavati, da v četniških vrstah te volje ni, je tudi naklonjenost do četnikov začela popuščati. Tu pa je zopet pravilna linija centralnega komiteja imela svojo veliko vlogo. Teh dejstev Rasim Hurem sicer ni zanikal, toda formalno jih je premalo poudaril. Za zmago nad sektaštvom so bila pa ta dejstva silno važna, s tem pa tudi za uspešen potek narodnoosvobodilnega boja sploh.

S tako vsebino v jedru razprave o krizi narodnoosvobodilnega gibanja v Bosni in Hercegovini ob koncu 1941 in začetku 1942 je Rasim Hurem obdelal svojo temo in zgradil sistem svoje razprave. Vendar je k sistemu treba reči nekaj besed. Avtor je najprej prikazal, kakšen je bil položaj v Bosni in Hercegovini leta 1941, potem pa je prešel na prihod centralnega komiteja KPJ in vrhovnega štaba v Bosno in njun poseg v tamkajšnje razmere, ki je sovpadal z zaustavitvijo Nemcev pri Moskvi in optimizmom, ki se je zaradi tega pojavil v vodstvu jugoslovanske partije in vrhovnega štaba. Odslej dalje prikazuje Hurem politiko centralnega komiteja kot osrednjo linijo, ki je v bistvu vodila in posegala tudi v narodnoosvobodilno gibanje Bosne in Hercegovine. Prav zato pa po mojem mnenju začetni del ni vključen pravilno v celotni sistem prikazovanja oziroma razpravljanja. Mnogo bolj organsko in logično bi bilo, če bi že v začetku postavil v center razvoj osrednje linije v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem gibanju, to je dejavnost in usmerjanje centralnega komiteja KPJ, čeprav je njen centralni prostor v letu 1941 bil v Srbiji, v Bosno pa se je prenesel s preselitvijo CK KPJ ob koncu 1941. Seveda bi osrednja linija za začetno fazo morala biti obdelana skromneje. To bi celotni podobi nič ne škodilo, pa tudi ne Bosni in Hercegovini, ki jo je avtor hotel imeti vse-skozi za osrednji prostor, ki mu naj velja njegova pozornost. V prehod med

prvo in drugo fazo, ki ga označuje ravno preselitev CK KPJ v Bosno, bi pa moral avtor postaviti razvoj Bosne in Hercegovine do tistega časa, ker bi s tem ekskurzom postala razumljiva druga faza politike CK KPJ. Seveda bi morala biti v njem prikazana povezanost centralne linije z dogodki v Bosni in Hercegovini. Od tega časa naprej je šele Bosna in Hercegovina s svojim razvojem postala hrbtnica celotnega razvoja NOB v Jugoslaviji. Taka premaknitev v sistemu zgradbe avtorjevega razlaganja bi bila utemeljena in razumljiva toliko bolj, ker se avtor v svoji knjigi sploh ni spustil v razpravo predvojnih težav, čeprav so mnogotera žarišča nastala že tedaj (razmere med Srbi in Hrvati, problem muslimanskega prebivalstva). Prav tako bi bila premaknitev utemeljena glede na avtorjev prikaz razvoja NOB v Bosni in Hercegovini po preselitvi CK KPJ in vrhovnega štaba v Bosno.

Zelo poučen je avtorjev prikaz teritorialnega obsega krize, njegove moči v posameznih pokrajinah in do kam so se pokazali njeni vplivi ter kako so okupatorji in ustaši zavestno ali podzavestno izkoristili neugodne vplive kriznih elementov na mobilizirano ali civilno prebivalstvo.

Pri razširjanju kriznih elementov po jugoslovanskem ozemlju nas na tem mestu posebej zanima Slovenija, ki se je avtor dotika na nekaterih mestih. Pri tem gre za vplive četništva in njihovih pogledov na narodnoosvobodilno gibanje ali na Jugoslavijo sploh. Na strani 85 omenja avtor, da je CK KPJ videl na prvem mestu potrebo po odločnem boju proti velesrbskim elementom in »protiv slovenačkih klerikalaca (Miha Krek idr.) koji su i ovoga puta u sprezi za nosiocima ideje o Velikoj Srbiji i koji pripremaju reprizu 1918«. Kolikor gre pri tem za kasnejšo zvezo Slovenske ljudske stranke s srbskimi radikali, se tu ne moremo spuščati, ker so to itak znane stvari. Nepravilno pa je to zvezo potegniti na leto 1918, ker ne ustreza dejanskemu stanju. Slovenski klerikalci so takrat bili avtonomaši in so pri sprejemanju vidovdanske ustave to tudi izpričali. Za kasnejšo zvezo z radikali so pa bili največ krivi radičevci, v kar se pa na tem mestu globlje ne moremo spuščati, ker presega okvir te dobe. Na str. 82 govori avtor v Slovenski zavezi, ki naj bi nastala v začetku leta 1942 iz kontrarevolucionarnih skupin, ki so tedaj delovale na Slovenskem. Nastanek Slovenske zaveze ni točno določen. Do prve take smiselne organizacije je prišlo že septembra 1941 pod imenom narodnega odbora, drugič pa pod imenom Slovenske zaveze, toda šele spomladi 1942. Avtorjev podatek sloni na netočnem ali vsaj nejasnem viru. Navedba po Enciklopediji pa ni pravilna. Stran 183. Do četniškega rovarjenja, če smemo tako reči, ni prišlo v Sloveniji šele potem, ko je centralni komite KPJ optimistično ocenil svetovni položaj zaradi nemške ustavitve pred Mosko decembra 1941, temveč že precej prej. Četniško nadahnjjen je bil ing. Črtomir Nagode, ki je ustvaril svojo politično skupino »Staro pravdo«, ki jo je sicer pripeljal v krąg drugih skupin, ki so se združile v Osvobodilni fronti. Toda po njegovih dnevniških zapiskih je imel zveze z mihajlovičevskimi agenti (Prekoršek!) že poleti 1941 in pozneje ponovno. S parolami, ki so bile značilne za četniško usmerjenost, je nastopil že oktobra 1941 in pozneje ponovno, torej pred inauguriranjem 'nove etape'. Kasnejši poudarki četniške usmerjenosti na Slovenskem, ki so bili izraženi po pismih CK KPJ centralnemu komiteju KPS oziroma Kidričev poudarek socialnih ciljev v Osvobodilni fronti ni bil posledica pisem centralnega komiteja KPJ temveč je

zrasel iz slovenskih razmer, saj je ideja socialne preobrazbe kot rezultat osvobodilnega boja bila živa že na ustanovnem sestanku OF (26. IV. 1941), ni pa nastala šele pozneje. Kidričev poudarek na socialni orientaciji osvobodilnega gibanja je bil glede pisem CK KPJ le post hoc primer, ne pa propter hoc. Primeri sektašenja slovenskih komunistov so bili močno drugačnega značaja kot v Bosni in Hercegovini. Stališče do družbene reakcije je bilo vedno jasno, tudi če o njem niso govorili kaj več. Težjega primera je bilo sektašenje do soborcev v Osvobodilni fronti, ki ni bilo rezultat socialnih kategorij kakor bolj stopnje politične aktivnosti v sami Osvobodilni fronti, kjer pa je bil individualni delež na tej ali na drugi strani silno važen. Neprijetnejše je bilo sektašenje svetovnonazorskega značaja, pri katerem pa je bilo zelo težko potegniti pravo mejo, ker se je bilo težko izogniti subjektivizmu.

Ne glede na drobne pripombe, ki sem jih napisal o delu Rasima Hurema o posebni problematiki v narodnoosvobodilnem gibanju Bosne in Hercegovine, moramo reči odkrito, da je avtor navedene knjige napisal dragoceno delo iz zgodovine NOB. Posegel je v neznane ali zamolčane probleme te zgodovine. Iz zgodovinskih dokumentov, ki so skromni, predvsem pa večkrat premalo jasni, je izkopal podobo tiste dobe, ki nam kaže, kako narodnoosvobodilni boj ni tekkel v ravni črti in kako ni imel opraviti samo z okupatorji, temveč s silami, ki so prehitvale čas, s tem pa povzročale težave in zmede, ki jih tudi ni bilo mogoče hitro premagati, še manj seveda brez posledic. Boj s težavami in zmedami je šele kasneje omogočil jasnejšo pot v prihodnost. Izsilil je večjo preudarnost in večji ozir do nekaterih silnic, ki žive v ljudstvu in jih brez škode zanj in za uspeh pri glavnih ciljnih ni mogoče zanemariti ali pustiti ob strani.

France Škerl

Godó Ágnes, Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban, (Madžari v jugoslovanski narodnoosvobodilni vojni). Vojaški zgodovinski inštitut in muzej madžarske armade, Budimpešta 1972, 248 strani, 12 fotoprilog in 36 strani opomb.

Plodovita sodelavka madžarskega vojaškega inštituta in muzeja v Budimpešti podpolkovnik Ágnes Godó je pripravila in objavila zanimivo knjigo Madžari v jugoslovanski narodnoosvobodilni vojni, ki je odstranila občutno vrzel v zgodovinopisju obeh dežel, Madžarske in Jugoslavije, saj doslej o tem vprašanju ni izšlo še nobeno obsežnejše delo.

Avtorica je skušala v svoji knjigi zajeti vprašanje sodelovanja madžarskih ljudi v jugoslovanskem osvobodilnem boju v celoti. Prvih pet poglavij obravnava najprej načelno vprašanje madžarsko-jugoslovanskega sodelovanja v protifašističnem gibanju v drugi svetovni vojni, nato pa posamezne večje skupine udeležencev madžarske narodnosti v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju izven Slovenije. Sem šteje skupine madžarskih budimpeštanskih delavcev, ki so se bojevali na Fruški gori in v sestavi enot slavonskih narodnoosvobodilnih borcev, skupine, ki so nastale iz vrst delavcev, zaposlenih v borskih rudnikih ter v zahodni Srbiji sploh, skupine v 16., 36. in 51. diviziji NOV in PO Jugoslavije oziroma JA, in končno, njihovo sodelovanje v posebni 15. narodnoosvo-